

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Det.}

379

Title: Shanti Shuk
Vyakhyana.

Ref.

379

श्रुतिस्तुति व्याख्यानम्

:	Shruti Stuti Vyākhyana	Title
:	Shri Raghunatha Chakra	Author
:	-varti	Editor
:		Year, Vols.
:		Publisher
:		Remarks
379:		

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ वाचानामुपकाराय श्रीधरीयश्रुतिस्तुते ॥ आख्यायाख्यायनेतेकापिरघुनाथेनकाचन १
सतामिति सत्त्वेहेतुः स्वतस्यादिना तत्रापिहेतुरग्रामाण्येति प्रामाण्येकारणचक्रमप्रमादविप्रलम्ब्याकरणा
पाटवरूपदोषचक्रयुद्धपुरुषबुद्धिप्रवत्वं तत्राहिल्येचहेतुरपौरुषेयत्वमिति बोधं त्रिधाहिराष्टस्यवृत्तिः
रिति वृत्तिप्रवृत्तिर्विधेयसम्पन्नकूलसंकेतार्थव्यापारइत्यर्थः संज्ञासंज्ञिसंकेतेनेति संज्ञाचसंज्ञीचसंज्ञितौतयोः
संकेतःसंज्ञासंज्ञिसंकेतः तत्रसंज्ञाशब्दःसंज्ञीचार्थः संकेतःशक्तिःसाक्षात्प्राप्तदयमर्थोबोध्यइतिश्वरेका त
स्याश्वशब्दार्थेनयनिष्ठत्वात्संज्ञार्थसंज्ञिसंकेतेनेत्युक्तं सरूपेणनिर्देशार्हवस्तुवाचकंरूपरूढशब्दमुदाहरति डित्ते
रुइति डित्तराष्टोहिसंज्ञाशब्दः संकेतितस्यकस्यचिदिदंज्ञानस्यानिधायकः ननुज्ञातिगुणक्रियाविशिष्टस्य
ज्ञातिरूढमुदाहरति गोशब्दोहिगोत्वज्ञातिविशिष्टस्यगोपिहस्यानिधायकः गुणरूढमुदाहरति श्रुक्शब्दस्तुश्रु
कगुणवाचकः क्रियायाश्चपिगुणत्वमितिपक्षमाश्रित्यक्रियाशब्दः दृश्यगोदाहृतः तथाचोक्तमाचार्यपादैः वरु
पणे कर्मापिगुणस्तत्त्वज्ञाणयोगादिति एतच्चायेवकीनविषयि लक्षणाचतेनैवसंकेतेनेति संज्ञासंज्ञिसंकेतेनानि
हितोयोगंगारिरूपःशब्दःसंज्ञातथाप्रवदन्नेज्जलौघादिरूपेयश्चतत्रबाधनसंबन्धिनितीराहोयाप्रवृत्तिमालक्षणेस
र्थः गोणीमुदाहरति गोणीचानिहितार्थलक्षितेसादि अनिहितार्थःसिंहादिराष्टस्यसिंहादिरूपस्तत्रलक्षितार्थेप्रस
त्यकारित्वादयोगुणस्तत्त्वककेदेवदत्तेतत्सदृशोनिहितार्थमदृशोतदुणयोगात्रमदृशमितिमुर्थ अनिधेयेति अनिधेय
रूपमविनातृतेअनिधेयाविनातृतेनैवमदृशिवृत्तिः अनिधेयेनमुख्यादृश्यागंगादिशब्दस्ययाप्रवृत्तिर्निर्माणा

राम
१

वाचनेनार्थनगंगादिसरूपेणविनातृतेनसार्धंशब्दसंबन्धिनितीराहो गंगादिशब्दस्ययाप्रवृत्तिर्वृत्तिव्यापारःमालक्षणे
स्यतइत्यर्थः प्रतीतिरितिपाठेप्रतीयतेनयेतिप्रतीतिर्वृत्तिरेवअनिधेयस्यवाच्यस्यार्थस्यगंगादिरूपस्ययोविनातृतर
स्तीराहोसंबन्धस्तस्यप्रतीतिः प्रतीयतेनयेतिप्रतीतिःप्रसायनंमालक्षणेसर्थः अनिधेयेसिंहादिरूपेनलक्ष्यमाणा
येगुणाः प्रसत्यकारित्वादयस्त्रेयोगात्संबन्धात्सादृश्यादितियावत् तदुक्तं वक्रित्वलक्षणादर्थार्थैगत्यादिगम्यते
तेनमाणवकेवृत्तिःसादृश्यादुपजायतेति एतद्विवेधेतिरूढिलक्षणागोणीचेतिवृत्तित्रयंविधिवृत्तिस्तत्ररूढिप्रति
पादितपदार्थयोःप्रकृतिप्रत्ययार्थयोगेनोदाहरति पंकजमित्यादि पंकजं श्रीपगवः पाचकइत्यदाहरण
त्रयंरूढिवृत्तिमात्रप्रतिपादितपदार्थयोगेन लक्षणावृत्तिगोणीवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोगेनतुनीलरक्तो
द्युधटःसिंहोपिर्माणवकइत्यदाहरणद्वयमादिपदेनगृहीतमितिदृष्टं तथाहिपंकजनिकट्टकसुममानयेक
केपंकशब्दोपपदंजनधातुःप्रकृतिस्तस्यजन्मनिसंकेतःउःप्रत्ययःतस्यवृत्तिरिसंकेतःउनादेतौप्रकृतिप्रत्ययो
संज्ञाशब्दो सरूपमात्रेणनिर्देशार्हवस्तुवाचकत्वात् तथाचनचतयोःसप्तम्याजनेर्दइत्यत्रतत्रदेकैकवस्तुपस्थाप
कत्वात् तयोयोगानिधायिकाचोपपदसमासोसन्नाविनक्तिः ततश्चसंज्ञारूढिप्रतिपादितपदार्थयोःप्रकृतिप्रत्य
यार्थयोगेनेदमुदाहरणं एवमुपगोरपस्यमितिप्रसंगे श्रीपगवमानयेककेप्रकृतिनूतनपुगुशब्दोयद्यपिसं
ज्ञाशब्दस्तथापिउपसमीपेगौर्यस्यैवमर्थकस्यतस्यैकदेवेगोशब्दोज्ञानिशब्दस्तदुपस्थापकेप्राग्दीयतौणिसधि
कारमूत्रेऽर्थनिर्देननानाविधानामप्यणामप्यदादुपस्थितः तयोयोगानिधायिकान्वितलक्षणाप्रतिपदिका

दुसत्रासुविनक्तिः अतोजातिरुधिप्रतिपादितपरार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगिनेदमुदाहरणं तथापाककर्तारिमानये
 तिप्रसंगेपाचकमानयेरुक्तेपंचधात्रुएवुलोपस्थितिस्त्रविभक्तिक्रियालक्षणगुणोपचेः संकेतः विभक्तिनिष्पाकर
 कर्तृमापाचकलक्षणगुणोपलः अतोयुगलरुद्धिप्रतिपादितपरार्थयोयोगिनेदं यद्यपिडएवुलावुनोर्कटवाचको तथापि
 सकर्मकपचधात्रुसंनिधिवलात्मर्वापारकर्तृमाचकोएवुलइतितस्मगुणशब्दंडसुत्रकर्मकजनिसंनिधिवलान्ति
 अपारकर्तृमाचकवाचकइतितस्मसंज्ञाशब्दं जनिक्रियाहसकं कर्तृविकारः ननुपविरिवसकर्तृमापारनिष्पाद्ये
 सनयोर्महानविशेषइति नीलादिशब्दानां प्रमेवादाणिकत्वात् घटविशेषणत्वेनचनीलरक्तपदयोर्द्विभार्थकात्वात्
 र्मधारयेत्तन्मुपाचतयोयोगस्यानिधानात्तद्वत्तद्वत्तिप्रतिपादितपरार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगिनोदाहरणं नीलर
 क्तघटइति तथामाणवकसामानाधिकरण्यात्सिद्धाग्निशब्दांमिहाग्निसरूपेजज्ञितायेप्रसक्तकारित्वेयत्वादयोपुण
 तैः सादृश्यात्तदुपयुक्तेमासवकेतौशब्दौगोणौ समासोत्रगेत्यन्तविनक्त्याचतयोयोगस्यानिधानादुपयुक्तेप्रतिपादि
 तपरार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगिनेदंमिहोपिमाणकइतिअत्रोत्तरावयवविनक्तिः प्रत्ययसदृशश्चएकत्ववि
 शिष्टकर्त्रादिरूपोलादाणि कर्ष्यमपकेत्वात्तुन्नरत्रगोणइति केनचिदपि संबंधानावादिनिलक्षणायाः शक्यसंबंध
 विषयतात् (अनेवृत्ती योगवृत्तेरपिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोयोगिविषयतात् योगस्यचसंबंधपरपर्यायत्वात् नतेवृत्ती
 असंगेब्रह्मणिप्रवर्ततइत्यर्थः बुद्धीतिननुअसंगतमिदंवेदानांब्रह्मपरत्वेआहितेईश्वरस्यबुद्ध्यादीनांमर्जनं
 माधानमिति तथाचलोकानामाणाकः अत्यन्तंरक्तंअत्यन्तमित्याशंक्यत्रसूचितानालक्षणेकनिधयोपामना

का

राम
२

सृष्टिपरत्वेनपंचविधानांशक्तीनांतत्परत्वंवदन्निर्गुणपरत्वमप्याह अयमनिश्चायइति यद्यपितिस्टुणामपिवृत्तीनांम
 येउक्तस्यायेनकापिवृत्तिब्रह्मणिनसंभवतितथापिसर्वशक्तीनांपरंपरादिनाब्रह्मपरत्वंघटतइत्ययमनिश्चायइत्यस्मा
 र्थः सर्वज्ञमित्यादिनापूर्वोक्तमेधंकिमेणाह यःसर्वज्ञइत्यादिना यम्यज्ञानमयंज्ञानविकारावसर्वज्ञतालक्षणांतपो
 नायासलक्षणांइतिसर्वज्ञतोदाहरणं सर्वस्यब्रह्मादेर्वर्षिणीसवेद्यस्यवशेवर्तते उक्तं च एतस्यवाअक्षरस्यप्रका
 सनेगार्गिमृष्यचिंद्रमसोविधुतोतिष्ठतः अनेनसर्वशक्तितानकेवलंवशीसर्वस्यईशानः ईशिताच अनेनसर्वस्य
 ईश्वरता यःपृथिव्यातिष्ठन्नवति सोतर्थाग्निं सर्वतःपृथिव्यातिष्ठतीतिसर्वतःप्रसंगेमाहदितिविशिनष्टि
 पृथिव्याअंतरःअंतरः अनेनसर्वनियंत्तुं अनेनैवसर्वोयास्यातंसर्वफलदाकृत्वं च योयोयांयांतनुं तक्तः
 अथयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धातामेवविर्धाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तःतस्यागनमीहते तन्नतेच
 ततःकामात्मयेवविहितानहिनानित्यादिश्रीनगवक्षीतावचनेम्योनर्यामिनएवतत्तदेवतारूपेणोयास्यत्वसर्वक
 र्मफलदातृत्वयोरैभवेमात् सोऽकामयत सआत्मापतआकाशःसंस्तःअकामयतकामितवान्कथं बहुसाव
 द्रुतवेयं सईक्षत मसर्वज्ञसत्तावत्तादात्माएकःसमईक्षतईक्षितवान् अडागमानावआर्षः ऐतरेयकश्रुतिरि
 यं ऐहतेतिपाठेछांसेग्यश्रुतिरनुसंधेया तत्रेजोमृजतंनदितिसत् तेजोमृजतमृष्टवान् सकलकल्याणपुणनि
 लयमित्यस्योदाहरणमेतत् कामनाहीनांलोकोपकारार्थत्वेनतादृशगुणानिब्रूतेः लोकाश्चअथत्वकथनादा
 मसंज्ञानमनंतंब्रह्मेति यदुपेणयन्निश्चितंतदूपनयन्निचरति यत्तत्संस्तंस्तं ब्रह्मसत्यविशेषणंअस्यता

रवग

एवमातयातयाकार्यमप्यत्रावैकार्यमिति त्वमिति यावत्तत्र न तद्वत्तत्राणामानाधिकरणेनेत्यर्थः सोऽयं देव
 देवस्यैवमर्थः यथा कश्चित्कदाचित्कारणं दृष्टे देवदत्तं पुनः कालांतरे कारणा मप्यत्र देशकालविप्रकर्षात्प्रतिज्ञा
 त्रमसमर्थः पूर्वदृष्टारसंप्रश्नादृष्टं मन्यते तममः प्रतिनिज्ञा कुशलः प्रतिबोधयति सोऽयं देवदत्त इति तत्र तद्वत्तत्राणामानाधिकरणेनेत्यर्थः
 दृष्टे देशकालविशिष्टाणि धीयते मइदं शब्देन सन्निकृष्टे देशकालविशिष्टः तदुक्तं इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्तिनैतरोक्तं
 पं-प्रदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विज्ञानीयादिति न त्वसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरेकत्वं संनवति तस्माद्विरोधिविशेषः
 एतत्संबंधपरित्यागेन नागलक्षणया सोऽयमिति पदद्वयं देवदत्तस्य स्वरूपमखंडितं प्रतिपादयति तथा जीवोपि परमा
 र्थतो ब्रह्मेव सन्नविद्या दोषवशादसंसारिणो ब्रह्मणोऽसंतनिव्रंसं सारिणमात्मानं मन्यते तथा कति बोधयति तत्त्वम
 सीति तत्र तत्त्वदेन प्रकृतं परोक्षं वस्तु चिन्तनीयं इति नृजगत्कारणं ब्रह्म त्वं पदेनापि अविद्या
 कृपाधिपरिच्छिन्नानित्यापरोक्षः प्रत्यगात्मानि धीयते न च परोक्षापरोक्षपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नयोरेकत्वं संनवति तस्मात्त
 त्त्वार्थगतपरोक्षापरिच्छेदादिकं त्वं पदार्थगतं अपरोक्षपरिच्छेदादिकं परित्यज्य जहदजहलक्षणया तत्त्वमिति पदद्वयं स
 च्छिदेकरसं अखंडमात्मतत्वं प्रतिपादयति अतिपदमपि प्रकृत्यर्थस्य सतः प्रत्ययार्थस्य च प्रतीचः संघटनेनानुवददा
 न्मांसवध्यते निषेधपरकृतीनां तत्परत्वमाह अस्तुतादीति साक्षादुपाधिनिषेधेनेति साक्षादुपाधिपर्यवसानमित्यन्व
 यः सगुणगतानामेव स्वरूपतादुपाधीनामनुवादविशिष्टालंबनत्वमस्वेव उपाधिनिषेधवाक्यानां तत्र द्वावो विषयः श्रुता
 वाच्याधिकरणत्वात्कः अधिकरणं च सर्वत्र निविशे च ब्रह्मेव अतोऽस्तुतादिवाक्यानां साक्षात्त्रिगुणो ब्रह्मणि पर्यवसा
 नमित्युक्तं उपासनासृष्टिपरकृतीनां तत्परत्वमाह उपासनादीत्यादिना आदिग्रहणात्सृष्ट्यादि अन्वार्थेति अप

राम
४

वाक्यार्थेति पाठे यज्ञादिक्रियार्थेति सृष्ट्याद्यलंबनेनेति सृष्टिशब्देनैव तदविनाशतत्वात्स्थितिलया
 बुपलक्षितो तत्तत्सादिशब्देनोदरमुपासत इत्यादिना वक्ष्यमाणो ह राशालंबनं सोपाधिकमुपासनं गुरते अत्रोपासनादि
 वाक्यानामित्यत्रापि पदेन सृष्ट्यादिवाक्यग्रहणस्य ज्ञापनायात्र सृष्ट्यादिग्रहणं अवलंबनस्य निरूपणमर्थः तेनाय
 मर्थः सृष्ट्यादिवाक्यानामागमापायिसृष्टिस्थितिप्रलयनिरूपणं न यत्ज्ञानसाधनवैराग्यविधानं तेन तद्वारेण तत्त्व
 रत्वं ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः सृष्ट्यादिकर्तुरीश्वरस्य बुद्ध्यादेव प्रतिपादनं ताभिः उपासनावाक्यैस्तदुक्तकृपाधा
 लंबनसंगुणब्रह्मनिरूपणोत्तमः करणमुद्विलक्षणं यत्ज्ञानसाधनविधानं तेन तासां तत्परत्वं निगुणो ब्रह्मणि पर्य
 वसानमिति कर्मादीपराणां कृतीनां विविदिषायां विनियोगादनुपासनं अत्रायमनिप्राय इत्युक्ता सगुणमेवेसा
 रस्यसंज्ञानुमनं तं ब्रह्मेसाद्या इत्यंतेन पूर्वार्धे स्थानि प्रायोवसितिः तथा नृते श्वरतामित्यादिना उपसंहारिष्मतीत्यंते
 न च कल्पनायेत्यस्य उपासनादीत्यारस्य तत्परत्वं इत्यंतेन मात्रार्थं चेत्सादित्रयस्य साकदनीयां २ यथोक्तालंबनेति
 यथोक्तं विशिष्टं अलंबनं यस्यासा तथा ब्रह्म परेति ब्रह्म परं विषयो यस्याः सा तथा ३ अत्रैव स्मिन् श्लोके गाथा संवाद
 शब्दयोः सामानाधिकरण्यं नियतसिगत्वात् नारायण नारदयोः संवादशब्दरूपां गाथामित्यर्थः ४ ५ नारतेति संबो
 धनं राचेऽर्थे वक्षनाय न तु वर्षविशेषणं तस्यास्मिन्नित्यनेनैव लक्षणात् ६ ७ ८ ९ १० केनापि कौतुकेन श्रवण
 सुरातिरिक्तेत्यर्थः ११ १२ १३ जयजय अहमेव प्रमाणमिति निगमोऽनुचरेदिति मात्रासाधेयं पूर्वतन्तुगुह
 उवाच ब्रह्मणो लक्षणमित्युक्तं तत्र किं तल्लक्षणमित्याकांक्षायामाह वरुणः यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति ये
 न ज्ञातानि जीवन्ति यत्तच्च संनिमं विराजितं ब्रह्म विजिज्ञायसे निमं वशेषः यतो यस्माद्बैहः इमानि भूतानि ब्रह्मादीनि

संवपयंतानि जायंते येन ज्ञानानि जीवंति प्राणान्धारयंति बद्धंति नाशकाले यत्प्रतीयंति यद्ब्रह्मप्रतिपद्यंति अनिमं
 विशंतितारात्ममेव प्रतिपद्यंते उच्यन्ति स्थितिनाशकाले यदात्मेति न जहति तत्तानि तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणं तद्ब्रह्मविजि
 ज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छसेति य इति यः परमेश्वरो ब्रह्माणं सर्वजीवसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भं विदधाति अवांत
 रसर्गकृत्वेन ससर्ज पूर्वसर्गादौ यः परमेश्वरो वै प्रसिद्धो वेदांश्च प्रहिणोति प्रदहौ तस्मै प्रथमहिरण्यगर्भं जयतमेवं
 ज्ञतं परमेश्वरं ह्येवार्थं तमेव देवं द्योतमानं ज्ञानस्वताव आत्मबुद्धिप्रसादं स्वविषयबुद्धिप्रकाशयतीति आत्म
 बुद्धिप्रसादकरं मुमुक्षुर्वै प्रसिद्धौ मुमुक्षुत्वादधिकाकारसंपत्तिर्मेऽनुत्तममिदं इति यावत् शरणमहंप्रपद्ये सुर
 मुहुरहं मोक्षसिद्धयर्थं आश्रयं प्राप्तोस्मि इत्येतमजयाचरत इत्यस्योदाहरणं य इति प्रतीकमेवोक्तापिनमिदं म
 आत्मनितिष्टन्नवतिमो नर्णामीत्यर्थः सत्यं ज्ञानमिति बुद्धीद्विषयेत्यत्र आत्मा तत्रैव आत्मनीत्यादि श्रुतीत्रयं
 आत्मनाचरत इत्यस्योदाहरणमिति १४ इंद्रियात्ममिति ह्यति यानीति यात् तस्य योर्प्रपत्ता इत्यस्य रूपं अवसि
 तस्येति अपूर्वस्य पिबुबंधन इत्यस्य रूपं स्थावरस्य स्थिरस्येत्यर्थः अग्निरिति परापररूपेणावस्थितोऽग्निरस्मा
 मृचिस्त्वयते अनित्येन दर्शयति यो यमग्निरसौ दिवो मूर्धा अहस्यादित्यात्मना फलोकस्य मूर्धनि वतीति वाचां
 नर्णवागालंबनमिति यावत् विकारो नामनामैव नामधेयं सार्थं ध्येत्यस्यः वागालंबनमात्रेण नामैव केवलं न वि
 कारेणामवस्त्वस्ति परमार्थतो मृत्तिके सेवमृत्तिके वल्लु ससं वस्तु स्त्रीति हृष्टांतः परमकारणब्रह्ममात्रतां कार्य
 स्पप्रपंचस्य बोधयति सर्वं भवति देवस्येति तज्जलानिति शान्त उपासीतेति श्रुतिशेषः सर्वसमस्तं खल्विति वा

राम
 ५

कालं कारयोनियातः इदं जगत्तन्मरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्मकारणं वृद्धनमत्वा न ब्रह्म कथं सर्वस्य ब्रह्म
 त्वमित्यत आह तज्जलानिति तस्मा ब्रह्मणो ज्ञातं तज्जंतथा तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयत इति तत्तथा तस्मिन्नेव स्थिति
 कालेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति तदन् तज्जंत च तज्जंत च तदन् च तज्जलान् इदं शब्दनिर्दिष्टस्य जगतो विशेषणमिति
 इति एवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेषु अवशिष्टं ब्रह्म तदेतद्ब्रह्मतिरेकेण ग्रहणात् यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्म अतः शां
 तः रागादिरहितः सन् एतत्सर्वं ब्रह्म तदस्य माणा गुणैर्गुणं उपासीतेति १५ शृणुतस्य मयोच्यमानस्य ब्रह्मणो
 ज्ञानमहात्म्यमिच्छ पकाशं प्रतिज्ञावालस्य वचनं यथा पुष्करपत्राशेऽप्यो न क्षिप्यंते एवमेव एवं विदिपापं कर्म
 क्षिप्यत इत्यादि पुष्कलपत्राशे पत्रेऽप्यो न क्षिप्यंते न लगंति एवमेव तथा हि एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्म
 तथा विदिता पापं कर्म न क्षिप्यत इति तं महिमानं विदित्वेत्सुकं तत्र किमिया कांक्षाया माह न कर्मणा विप्यतेषां
 पकेनेति न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्मार्थधर्मलक्षणे उन्नयमेव पापकमेव विदुष इति साधनां
 तरनिरपेक्षेण विरजानदी मनसैवासेति अतीत्य गच्छेत्तत्सुकं तत्र सशंकते ननु सुकृतमप्यस्ति साहाय्यं क
 थमस्य विरजोच्चार इत्यत आह तत्सुकृतं सुकृते विधुनुत इति तत्तच्छरीरपरीत्यागावसरे उपास्यात्मा साक्षा
 त्कारावसरे वा सुकृतं सुकृते पुष्कणा पापे विधुनुते सुकृतं सुकृतयोः परिपाकं ज्ञानेन परित्यजतीत्यर्थः इच्छा
 इव रोमाणि विधूय कृतमकृतं शरीरं हित्वा ब्रह्मलोकमनिसंनवानीति पूर्वदेवविषयेन विज्ञेति कृतं श्रुतेति
 नयनिमित्तं प्रतिपिदं तत्र शंकते नन्वस्ति नयनिमित्तं साधकरणं पापक्रिया च तत्राह एतमिति एतं यथोक्त

गमात्मविदं अवानरोक्षो अवधारणाद्यौ नतपतिनोद्वेजयति नसंतापयति कथंनतपतिस्त्यपेक्षायामाह॥
 अहमेवकिंकसात्माधुशोन्ननंकर्मनाकरवंनक्षतवातस्मिकिकसात्मात्तिषिद्धरुर्माकरवमासनेमरणकालेनर
 कपातादिनयंचवर्तिनेउनेएननतपतोयथाऽविहांसमिति स्वामिनांश्लोके सकलवेदगणारितसङ्गुणइत्येतावन्मू
 लस्येतिशेषसाधोयं तवगुणस्मरणेनगतकमाइत्यस्यचपदस्मरणेनविशेषेणगतकमानयंतीत्यर्थःकर्त्तव्य
 : मूलस्यकिमुतेसादेमास्थानरूपत्वादस्य १६ असुख्यानामतेलोकाअधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्यानिगच्छंतियेके
 चात्महनोजनाइति परमात्मनावमद्वयमपेक्षदेवादयोप्यसुरास्तेषामेतेअसुखाः नामशब्दोऽनर्थकोनिपातःतेलोका
 : कर्मफलानि अंधेनादर्शनात्मकेनतमसापरमात्मनोऽज्ञानेनावृताः आच्छादिताःतान्लोकांस्त्वावृतांतानप्रेत्यत्सका
 मृत्वेत्यर्थः अत्रिगच्छंतिप्राप्नुवंति येकेचात्महनःयेकेचयेकेचन आत्मानंघृतीतिआत्महनः केतेयेऽविहांसः॥
 कथंतेआत्मनंअविद्यादोषेणविद्यमानात्मनोयत्कार्यंफलंअजरामरत्वादिलक्षणंतद्वत्स्येवतिरोहूतंनवती
 तिप्राकृताअविहांसोजनायेकेचात्महनइत्युक्त्यंतेइति नचेदेवेदीन्महतीविनष्टिरिति चेद्यदिनावेदीन्अहंबस्य
 तिनविदितवानित्यर्थःतदाहतीविनष्टिःसम्पद्ज्ञानंविनानिवर्त्तयितुमशक्याजन्ममरणदिरूपासंसृतिरित्यर्थः
 :॥अत्रमयादीनिस्त्रादिशेषेनप्राणमयमनोमयवित्तानमयानांग्रहणं सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव
 शिरइत्यादिनेस्त्रादिपदेन अयंदक्षिणाःपक्षःअयमुत्तरःपक्षःअयमात्माइदंपुच्छं प्रतिष्ठा तस्माच्चाएतस्मादन्नरसम
 यादन्योऽन्नरआत्माप्राणमयस्तेनैषपूणःसवाएषपुरुषविधस्तस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्य

राम
 ६

णःशिरोव्यानोदक्षिणःपक्षःअपानउत्तरपक्षः आकाशआत्मापृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैषशरीरआत्मायःपूर्वस्या
 तस्माएतस्मादस्योत्तरआत्मानोमयस्तेनैषपूणःसवाएषपुरुषविधस्तस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्य
 जुरेवशिरःऊर्ध्वदक्षिणःपक्षःसोमोत्तरपक्षःआदेशआत्माअथवांगिरसःपुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैषएवात्मायःपूर्वस्यतस्मा
 दाएतस्मात्मानोमयादन्योऽन्नरआत्मातेनैषपूणःसवाएषपुरुषविधस्तस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्य
 देवशिरःऊर्ध्वदक्षिणःपक्षःसत्यमुत्तरपक्षोयोगःआत्मासहपुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येषलोकोनवतिवित्तानंयज्ञंतदंते
 इत्यादि तस्यैषशरीरआत्मायःपूर्वस्यतस्माच्चाएतस्माद्वित्तानमयादन्योऽन्नरआत्माआनंदमयस्तेनैषपूणः सवाए
 षपुरुषविधएवतस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधस्तस्यप्रियमेवशिरःमोहोदक्षिणपक्षःप्रमोहउत्तरपक्षःआ
 नंदआत्माब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैषएवशरीरआत्मायःपूर्वस्येत्यादिगुह्यंते ब्रह्मविदातोतिपरमित्यधिकृत्यतैन्नरी
 यकोपनिषदिइदमास्मायते अन्नात्पुरुषःसंनूतइतिपूर्वमुक्तं तत्रकीदृशः सइत्यपेक्षायामाह सवैशष्टःप्रसिद्धौ
 निश्चयेवाएषपुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारःपुरुषाकृतितावितंहिमवीगेभ्यस्तेजःसमुद्भूतंरेतोबीजेतस्माद्योजा
 यतेसोऽपिपुरुषाकृतिरेवस्यात्सर्वजातिषुजायमानांजनकाकृतिनियमदर्शनात् सहिपुरुषइहविद्ययातत्परसंब्र
 ह्मसंक्रामयितुमिष्टस्तस्यचवाद्याकारविशेषेधनात्मस्वाऽत्मकाविताबुद्धिरनालंन्यकश्चिद्विशेषंसहसोत्तरमप्रमणा
 त्मेविषयानिरालंबनाकर्तुमशक्येतिदृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनयाशाखाचंद्रवर्त्तनवदंतःप्रवेशयन्नाह इदंप्रसि
 दंशिरएवशिरःतनुप्राणमयादिष्विवकल्पनामयं एवंपक्षादिषुयोजना अयंदक्षिणोवाऊर्ध्वदक्षिणःपक्षः अयंस

योवाङ्मरुतरपक्षः अयंमध्यमोदेहनागआत्मा अंगानांमध्येषाणामेतिश्रुतेः इदमितिनामेरधस्ताद्यदंगंतस्युद्धमिव
 पुच्छंअधोलंबनसामान्यात् तदेवप्रतिष्ठेत्तनयेतिप्रतिष्ठास्थितिमाधनं एतत्पुरुषोत्तरेषांप्राणमयादीनारूपकमिदं
 षानिषिक्ततामादिप्रतिमावत् अन्नमयादिस्म-आनंदमयातेस्म-आत्मेसौः अस्मंतरतमंब्र-अविद्याप्रत्यगात्मत्वेनदि
 ददर्शयित्वा शास्त्रंअविद्याकृतपंचकोषपनयनेनानेकतुपकोषवविबुधीकरणेनतंदुलानिवप्रस्तोति तस्मादिति
 तस्मादन्नरसमयासिद्धादस्यो-अतिरिक्तोत्तरे-अंतर-आत्माप्राणमयः प्राणोवायुस्त्वयस्तेनप्राणमयेनएषोःन्नरसमय
 आत्मापूर्णः वायुनेवदृष्टिः सवैएषप्राणमय-आत्मापुरुषविधः पुरुषाकारएवशिरःपक्षादितिःकिंचतःनेत्याह अस्ति
 द्वेतावदन्नरसमयस्यात्मनःपुरुषविधत्वंतस्यपुरुषविधत्वंअनुलक्ष्मीकृत्यायंप्राणमयोपिपुरुषविधः मूषानिषिक्त
 प्रतिमावत् एवंपूर्वस्यपुरुषविधतामनुत्रशेन्नरः पूर्णःकथंविधिः कथंपुनःपुरुषविधतास्येवपेक्षयासुच्यते त
 स्यप्राणमयस्यवायु विकारस्यप्राणेमुखनासिकानिःसरणेवृत्तिविशेषाशिरइवकल्पते वचनात् सर्वत्रवचनादे
 वपक्षादिकल्पना मनोमानवृत्तिर्दक्षिणपक्षः अपानउत्तरपक्षः आकाशःआकाशास्थोवायुःवृत्तिविशेषःसमानास्या
 यःस-आत्मेवात्माप्राणवृत्त्यधिकारात् मध्यस्तत्वादितराःपर्यंतवृत्तीरपेक्ष्यात्मा मध्यंरेषामंगानामात्मेतिदिप्रसिद्धंमध्य
 स्यात्तत्वं दृष्टिवीतदनिमानिनीदेवता-आध्यात्मिककस्यप्राणस्यधारयित्रीस्थितिहेतुत्वात्सैषापुरुषस्यापानमवष्टमे
 निश्रुत्यंतरात् अन्यथोदानवृत्तौर्दगमनंगुरुत्वात्तनंवास्याछरीरस्य तस्मात्तद्विषयीपुच्छंप्रतिष्ठा तस्यपूर्वस्यान्नमय
 स्यएषशरीरः नमयेनवःशरीर-आत्माकःयएषप्राणमयइतिः तस्मादातस्मादित्याहकार्यमन्यत् अन्यइत्यादि

मनुइतिमंकल्याणकमंतःकरांतन्मयोमनोमयः सोयंप्राणमयस्या-अंतर-आत्मा यजुरितिअनियताह्रयादाव
 सानोमंत्रविशेषः तज्जातिवचनोयजुःशब्दस्तस्यशिरस्त्रप्राधान्यात् प्राधान्यंहिवागदोमंनिपात्योपकारात् यजुषादिद्विरी
 यतेस्मादाकारदिना वाचिनिकीवाशिर-आदिकल्पना सर्वत्र एवंरुक् एवंसाम-आदेशोत्रबाह्येण आदेशमविशेषान्तिर्दि
 शति अथर्वणा-अंगिरसाचदृष्टामंत्राबाह्येणचशान्तिपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वोत्पुच्छंप्रतिष्ठातस्यपूर्वस्यप्रा
 णमयस्याप-आत्माशरीरः शरीरप्राणमयेनवः शरीरःकःआपमनोमयः तस्मादातस्मादित्यादिपूर्ववत् अन्यइ
 त्यादि मनोमयोवेदात्मोक्तोवेदार्थविषयाबुद्धिर्निश्चयात्मिकाविज्ञानंतच्चाध्यवसायलक्षणंअंतःकरास्यधर्मस्तस्य
 नमयः निश्चयविज्ञानैःप्रमाणसरूपैर्निर्विर्वित-आत्माविज्ञानमयःप्रमाणविज्ञानपूर्वकोहियज्ञादिस्त्रायते यज्ञादिहे
 तुत्वंचवत्सति तदप्येषश्चोक्तोन्नवतिविज्ञानंयज्ञंतनुते इत्यादिश्लोकेन निश्चयविज्ञातवतोहिकर्तव्येष्वर्थेष्विपूर्वं
 अक्षोमद्यते सासर्वकर्तव्यानांप्राथम्याछिरइतिशिरः कृतंशास्त्रार्थनिश्चिताबुद्धिःसत्यंतदर्थानुनवप्रयत्नः योगोयुक्तिः
 समाधानं आत्मेवात्मा तदात्मनोहियुक्तस्यसमाधानवतोंगातीवश्रुत्वाहीनितस्माद्योग-आत्माविज्ञानमयस्य महत्पुच्छं
 तिष्ठा महःमहत्त्वंप्रथमं महत्त्वंप्रथममिति श्रुत्यंतरात्पुच्छंप्रतिष्ठा कारणत्वात् कारणंदिकार्याणांप्रतिष्ठा
 यथावृत्तवीरुधांश्विषीसर्वबुद्धिविज्ञानानांचमहत्त्वंकारणं तेनतद्विज्ञानमयात्मनःप्रतिष्ठा तस्यपूर्वस्यमनोमय
 स्यात्माएषशरीरमनोमयेनवः शरीरःकःआपविज्ञानमयः तस्मादाइत्युक्तंकार्या अन्नान्नमयादीनांकार्यात्मना
 अधिकारोन्मयदूप्रत्ययाच्च-आनंदमयोपिकायात्माविदितव्यः आनंदस्यविकार-आनंदमयः तस्यानंदमयस्यइ

दृष्ट्वादिदृशजं प्रियं शिरश्च शिरः प्राध्यामात् मोदति प्रियत्वात् निमित्तोदर्यः स एव च प्रकृतोदर्यः प्रमोदः आनं
 दः सुखमाप्त्यन्तः आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेषु तस्यानुस्यूतत्वात् एवं चोक्तं मानस्यानंदमयस्यात्मनः विज्ञानाप
 ज्ञाया ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा यत्प्रकृतं सत्यज्ञानं नंदलक्षणं यत्प्रज्ञानानंदलक्षणं प्रतिपन्नं यत्पंचात्तादिमयाः कोषा उपपत्त्याः
 यच्च ते मोक्षं तं येन च ते सर्वे आत्मवंतस्तब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा तदेव सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य देतस्यावमाननूतमवे
 तं यत इति १७ उदरं ब्रह्मेति उदरं ब्रह्म वैश्वानरनूतेन ब्रह्मण्यधिष्ठितत्वादिति तावः शर्कराज्ञस्यापत्या निशर्कराज्ञा
 कृषयः उपासते चितयंति हृदयमुदराद्धीप्रदेशं पुंडरीकाक्षं ब्रह्मण उपलक्षितत्वाद्ब्रह्मैक्यामते केचन ब्रह्मणा
 पत्या निशर्कराज्ञयः ब्रह्मणा हेवेति ब्रह्माह एव इति परिच्छेदः तत्र ब्रह्मा ब्रह्मणीत्यर्थः दृशोऽनर्थको निपातः ता
 इत्यत्र दृशोपितया ताते इत्यर्थः ब्रह्माता इत्यनयत्र उच्यते उदरं शब्दोदयः उदरं गेरसीति ब्रह्मणीत्येवमर्थः पुनरपि
 उर्ध्वं चोदसर्पत् तद्वत् ऊर्ध्वमुक्ता शिरश्च शिरः प्राध्यामात् आश्रितवत् विशेषणशिरसि हि चक्षुः श्रोत्रादीनि करणानि स्व
 स्थानेषु स्थितिः क्षिप्रं दर्शनं श्रवणं दिव्यापारं कुर्वता स्ति इत्यर्थः शतमिति शतं चैकाग्र्यं कोत्तरशतं नाड्यः हृदयस्य
 मांसपिंडस्य संबन्धिनः प्रधानं तोनवंति आनंदादेहनाडीनां विषयज्ञानागतयत्निर्यत्त्रिंशत्पिण्ड उर्ध्वगा आत्माना आनं
 वंति संसारगगनधारनृताः स्पष्टममत् १८ एक इति पूर्वत्रियात्मकनामदेवारयति एक इति जाड्यमाशंक्याह दे
 व इति आदित्यवद्योतनात्मकवैभवंतः तादृशं निशर्कराज्ञेति सर्वनूतेष्विति किमिति तर्हि सर्वे नोपलभ्यते तत्राह

राम
 ८

श्रेता
 का

गृह इति बुद्ध्यादिव्यतिष्ठितत्वं यद्विज्ञानं सर्वमापीति तर्हि नोदनात्मत्वं स्यात्तस्माह सर्वनूतांतरमेति तर्हि तत्र त
 त्रकर्मफलसंबन्धित्वं स्यात्तस्माह कर्माध्यक्ष इति सर्वाधिष्ठानतमाह सर्वनूताधिवासः सर्वनूतेषु सत्तास्फुटिप्रदत्वेन सं
 निधिर्वा अत्रोच्यते न केवलं कर्मणामेवाध्यक्षोऽपि त्रुतवतामपीत्याह साह्यीति दशनिकर्तृत्वशंकावारयति चेता इति अदि
 तीयत्वं केवलत्वं धर्माधर्मादिराहित्यं चाह निर्गुण इति किं बहुनानिःशेषविशेषशून्य इत्यनुक्तममुच्चयार्थश्चकारः टीकायां
 स्वरुतायोनीरनुकरोतीत्यर्थक्यनमेतत् विरुतविग्रहस्तु स्वरुतामुयोनिषु अनुकृतिरनुकरणं यस्य स तथा १९ स य
 श्चायमिति गुहायां निहितः परममोक्षोऽस्ति आकाशादिवत्तममांतं कार्यं सृष्ट्वा तदेवानुविष्टः स य इति निर्दिश्यते कोशाव
 यं पुरुष इत्यपेक्षाया मुच्यते यः पर आनंदः श्रोत्रप्रमहो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि नूतानि सुखादीनि उपयंति स
 एवायं यश्चासावादित्य इति निर्दिश्यते सा एकः निन्न प्रदेशस्तद्वत् आकाशकारैकत्ववत् तत्त्वमसीति बुद्धी प्रिये तत्रमात्मा
 तं यस्पदेव इति एते अस्यामुपनिषदि न गवतां चैतरेण कथिता उपरिष्ठा अर्थाः पदार्थाः प्रकाराते यथा वस्तु रंति ॥
 महात्मनो महा नुवस्य नान्मस्येति हियस्यातनस्या ब्रह्म विद्यार्थे निर्देवता गुरुविषयानि रुपा धितकिः कर्तव्येति निप्रा
 य इति स्पष्टममत् टीकायां कृतावतारस्येति उन्नरक्षोका निप्रायेण कृतावतारस्य शास्त्रप्रसिद्धस्येति २० उरवग
 मेव यमिति येषां गुक्तविशेषणं मूलनृसिंहबृहं सर्वेष्वपि यंत्ररिज्ञानाकब्रह्मलोकनिवासिनो महाचक्रोपासका
 श्रेति द्विविधा उपासका एव देवाः सर्वे संसारविजिगिषुत्वात् मोक्षसाधित्वाच्च तेषामेव विविधोपासकानां विशेषणं इत्य
 याह मुमुक्षुवो ब्रह्मवादिनश्चेति ब्रह्मवादिनो ब्रह्मवदनशीला मुक्ता इत्यर्थः शीलार्थकणिनिप्रयोगात् आरमातं चेति

दृष्टिहृदतापनीक्षितीयोपनिषदिनाप्यकृद्भिः श्रीमसंकराचार्यैरपीति चराष्टमाख्यानं नाप्येषीति तस्यंतिनस्यनजंन
 इति २१ तदनुपपत्त्यंशमिति आराममारमणंशमंनगरंस्त्रियमन्नायमित्यादिवासनारूपमाकीडनंअस्मात्मुन अनेन
 निर्मितमित्यर्थः तस्मात्मानंअसंतविविक्तं दृष्टिगोचरमापन्नमपिकश्चनकश्चिदपितपश्यतिअहोनाग्यहीनतालोकस्य
 तिलोकंप्रतिअनुरक्तोदंशयतिश्रुतिः असंतविविक्तंसंयंजोतिरात्मास्वप्नेनेनवतीत्यर्थः विद्वकर्मामनुष्णाणांदि
 तमुपदिशति नतमिति तंयूयंतविदाथनजानीम यइमाइमानिहूतानिजज्ञानजनयति अतोयुष्माकंतस्यचपुरु
 षस्यात्महृदंतरं पुरुषोजनकोयूयंजयाः यदितुतार्तमृतंममेनोपास्यथतदानसंसृष्टिः स्यादित्यभिप्रायः एवंप्रम
 हमुक्तापरोक्षमनियंतयेनदर्शयिन्नाह येचैतेनीहारेणविद्ययाप्रावृताः अवगुंथिताः येचजत्याजस्यप्रवृत्ताः प्रसह्ये
 तुदृष्टंतेरात्मज्ञानजलैः प्रवृत्तास्त्वाकिंकाइत्यर्थः येवासुदृष्टः तेषांतदेवांतरवन्तव येचउक्ताकाशासनः उक्ताक्यानांश
 सितारः यज्जानन्तिपुरुषंप्रतिचरंतिविचरंतिमंसरंतिइत्यर्थः पुरुषविदस्तुपुरुषाएवतवेतितीहारप्रावृतास्तनरकयायि
 नइतिशेषः २२ निवृतः आत्मावाइति यस्मादात्मप्रीतिमाधनवाहोणीअस्यत्रप्रीतिरात्मनिमुख्यातस्मादात्मावाअरेह
 ह्रमइत्यादि वैइति अनर्थकोनिपातः अरेमैत्रेयि द्रष्टव्योदरतिविषयमापादयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आ
 गमतश्च पश्चात्संतमस्तकृतिः ततोनिदिध्यासितव्यः निश्चयेनध्यानव्यः एवंह्यसौदृष्टोभवति २३ कइह यतोवाचइ
 ति आनंदंब्रह्मणोविद्वान्निनेनिकृतश्चनेनिमंत्रशेषः यतोयस्मान्निर्विकल्पात्तथोक्तलक्षणदृष्ट्या नंदाहात्मनोवाचो
 निधानानि इमादिमविकल्पवस्तुविषयावस्तुत्वसामान्यातनिर्विकल्पेऽव्येपिब्रह्मणिप्रत्ययोक्तनिःप्रकाशनायप्रयुज्य

राम
 ए

मानाअप्राप्याप्रकाशेवनिवर्तते ससामर्थ्यादीयंते मनइत्यप्रत्ययोविज्ञानंतच्चयत्रानिधानंप्रवृत्तंतत्रप्रवर्तते प्रकाशनाय
 ॥यत्रचविज्ञानंप्रवृत्तिः सयस्मात्सदेववाङ्मनसोरतिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्ववतस्माद्वत्प्रकाशनायसर्वथाप्रयोक्तृनिः
 प्रयुज्यमानाअपिवास्तवोयस्मादप्रत्ययविषयात्सदेवमुनसाविज्ञानेनतनिवर्तते तद्वत्तणआनंदंविद्वान्ज्ञाननृक्ततश्चन
 निमिन्नान्निनेनि निमिन्नानामनावात् परमात्मावोदृष्टयत्वेकस्यंतरमुदाहरति कोअइति तस्मिन्प्रवक्तापिसंसारमंडलेना
 स्तीत्याह कइहेति प्रवोचत् प्रावोचदित्यर्थः जगतःसृष्टिकर्तृत्वेनपरस्परत्वसेयत्वमाशंक्यकूटस्थान्तोनसृष्टिर्जातिमाह
 कृतआयातेति नहीयंविविधामृष्टिरस्यस्मादुपपद्यते अन्यस्यवस्तुनोअनावादित्यर्थेह कृतइयंविमृष्टिरिति ननुहिर
 ण्यगर्भः समवर्तताग्रइत्यादिश्रुतिमिदहिरण्यगर्भादेः सकाशात्सृष्टिरुत्पत्त्येते तत्राहअर्वागिति योबात्माणंविदधु
 तिपूर्वमित्यादिश्रुतेः अथइत्यर्थेअथोराहः ननुपरस्मादस्यस्माच्चसृष्ट्यसंनवेकयमस्माः सुनिश्चित्वाह कोवेहेति अती
 र्ववतीयेवसृष्टिप्रतीतिरित्यर्थः पूर्वमात्मानंघृतीतिआत्महनइत्युक्तं तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते अनेजत एजनेस्वाव
 स्मानात्मकतिसिद्धिर्ज्ञितं सर्वशैकरूपमित्यर्थः एकंसर्वनूतेषुमनसः संकल्पलक्षणाकववृत्तरं कथमेतदिरुदमुच्यतेइति
 चेत्तोपाधिकनिरुपाधिकासामितिबुभुः उपाधिस्यमनस्तदनुवर्तनाज्वीयस्त्वंचप्रसिद्धमेव इहदेहस्यस्यमनसोब्रह्मसो
 कादिहूरसंकल्पनंरूपमात्रादिति मनसिचब्रह्मलोकादीनृद्रुतंगच्छतिसतिप्रथमप्राप्तइवआत्मचेतन्यात्मातास्तत्रगृ
 ह्यति अतोमनसोपिज्वीयइति एतदात्मतत्वंदेवाद्योतनात्मकत्वाच्चह्युरहीनिशंक्षियाणिनामुवन्त तत्रहेतुः यस्मात्स
 नसोपिपूर्वमर्शतिपूर्वमेवगतंमोमवधापित्वात् ततआत्मतत्वेतिष्टनृष्टिरमपिधावतोद्रुतंगच्छतोऽन्यातामविलक्षणा
 तवागीः क्षियाहीनअत्येतिअतीत्यगच्छतीव तिष्ठदित्यनेनइवार्थताप्रतीतेः तस्मिन्नात्मतत्वेसतिनित्यचैतन्यस्वभावमा
 तरिहेत्येयतीतिमातरिश्वावायुः सर्वप्राणानृक्किमात्माकोअहाश्रयाणिकार्यकारणजातानियस्मिन्नोतानिप्रोतानिच

यस्य सतकं सर्वस्य जगतो विधायितुं समांतरिथा अपः प्राणिनां चेवा लक्षणानि कर्माणि दधानि धारयति संपादयतीत्यर्थः
 : २४ जनिमसत एकविंशतीति षड्विंश्याणि षड्विंश्याः षड्विंश्याः सुसुंदरा रंशरीरं चेति सदेवेति सदित्यस्तितामात्रं वस्तु
 ह्येनिर्विशेषं सर्वगतमेकं निरजनं नित्यं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते वेदांते मस्तदेकमात्रं तत्रात्म्या पन्नमित्यर्थः ॥
 देनामरूपविकृतं जगत् हे सौम्यसाधोश्चेतकेनो अये जगदुत्पत्तेः प्राक् आसीत् बभूव अनेनामदादः परिश्रुतः ब्रह्मेवेति
 यो हि मुक्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमुमुक्षुः स विदुः प्रमोतिः सत्तावमात्मानं पश्यति स यपद्यपि देहवानिवलहते तथापि देह
 वब्रह्मेवमनुशरीरपातोन्नरकालंब्रह्मोप्येति अनेन असतो ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिमत एकविंशतिविधः स्वस्य निवृत्त्यात्मको
 मोक्ष इति पक्षद्वयं परिश्रुतं आद्ये ब्रह्मेवमन्त्रित्यनेनाज्ञानरूपावरणं नंगमात्रस्य स्वीकारात् द्वितीये ब्रह्माप्येति इत्यनेन
 मोक्षस्य सत्तावरूपतां गीकारात् प्रीमांसकमृतं परिहरति अतीशयेति अतीशामाया तया शोचति संतप्यते सुखमानो जे
 केरनर्थप्रकारैरविवेकवती चिन्तामापद्यमान इति शोकमोहाद्येदेः कर्मफलत्वेन तस्य सत्यतानुपपत्तेः किंच अविद्यायामुन
 रे मध्ये कर्मानां अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमंतः पंडिता इति मत्माना जगत्तरेणाद्यने कानर्थव्राते हंसमानाः परियं
 तिनमंति अंधेनैवाचक्षुषे वनीयमानाः प्रहर्षनिमार्गाः चक्षुरहिता यथा लोके कंटका वै दौपतंति तद्वदिति च कर्मफलं नि
 हैवेति नावः इहानीनातात्मपक्षं परिहरति एकमेवेति एकमिति सजातीयं चेतनं वस्तु तं अद्वितीयमिति विजातीय
 मचेनं द्वयान्तरे एव करिणस्वगतं गुणदिकं च प्रतिषिध्यते ननेकस्य कथमनेकत्वप्रतिपाद इत्यत आह एकधेति एकए
 व इति पदत्रयेण सजातीयविजातीयत्वगतमन्यः जतेन ते सर्वेषु अवस्थितः विविधं अवस्थितः अवस्थानं प्राप्तः एकधा
 स्वप्रकाशचित्तात्मना बहुधा चानेकशरीरादिप्रकारेणापि एवकारस्त्वेकधेत्यनेन संबध्यते एकधैवमनुबहुधापि दृश्यते इ
 तियोजना यथा एव इत्यर्थ उपाधेरैकत्वेन एकधैव बहुधा धैव बहुधैव दृश्यते ॥ इति योजनीयं ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥
 ज्ञातामाह ज्ञेयं तव स्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति सकला शक्तिः एक एव ही ॥ ३ ॥

राम
२०

यथा बहुयोजन व्यापके जलरूदे वै प्रतिविंबितं अंश एकधा दृश्यते शरावादिषु प्रतिविंबितं बहुधा धेति तद्वत् एतावता सांख्या
 हिमतं स्पष्टमेव निराकृतं २५ सद्विवमनः असत इति असतो आकृतात् अधिप्रधिकं समष्टिरूपमनोऽसृजत कर्मकर्तृ
 यं यथा योगः अनायासेन सृजमानता तस्य मच्छदित्यर्थः यथा असदा इह मय आसीदिति कृते रसतो ब्रह्मणो निमित्ता
 न्नवियते धीर्यस्मादित्यधिज्ञानमेवा सृजत मनोरूपेण विवर्धितमच्छदित्यर्थः अतस्त्वतोऽन्यानां चो विवर्तः अत्रापेक्षी
 तपंच महाज्ञातात्मकं हेरणगर्तं तत्त्वमनः प्रधानसमष्टिर्लिङ्गशरीरोपाधित्वात्मन इत्युच्यते तच्च मनः प्रज्ञापति सूक्ष्मशरी
 रोपाधिविराजं वैश्वानरनामधेयं असृजत उन्नयनापि आत्मत्वे पदे अंशं तस्माद्यदि देहं परिदृश्यमानं किंच किंच न त
 दिदं मनस्येव मनोनावापन्ने अवाकृते एव परमं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितमित्यर्थः २६ तव परिसंज्ञान
 मिति बुद्धी प्रिये न व्याख्यातं नेह नानास्ति किंच नेत्यस्मात् पूर्वमनसैवानुदृष्टं नेह नानास्ति किंच नेति मनसैव परमा
 त्मज्ञानसंस्कृतेन मनसैव ननु ब्रह्मरहिना अनुतिरंतरं दृष्टं दर्शनविषयं कर्तव्यं न इह दर्शनविषये ब्रह्मणि नानास्ति किं
 चिदपि मृशेरिति अमतिना नानात्वं नानात्वमधारेण यति अविद्यायाममरणाय रणं प्राप्नोति को सौ ग्रहणं नेव पश्यति ॥
 अविद्योरोपणमतिरेकेणानास्ति परमार्थतो द्वितीयमित्यर्थः तस्य प्राणरूपस्य चररूपस्य विनूतमनिधिसया
 इह मारम्यते तस्य प्राणमयस्य वागिन्द्रियमेव तं निरिवतंति रजः तत्संयुक्तानि नामानि अतिधनानि तामानी वरामानि
 इह जगद्दृष्टं यत्तत् तस्य प्राणस्य वाचा तं ताना मतिर्हमस्मान् नीयः सर्वमशेषं सितं वदं अतिधेयस्यानिधनप्रकाशत्वादिनि
 नावः देहांत इति यद्देहं तावत्तु मपेक्षते सर्वे धर्म्यं देहानि यत्र कुत्रापि म्रियेति देहांते देवः परमं ब्रह्म तारकं वाच
 ह्येनामृती च तामोऽमृतं च गच्छतीति नमिह पूर्वतापनी मप्रयमोपनिषत्ता शक्तिरियं अस्मार्थः यत्तु पासक इह सो
 के उक्तं चेण तावत्तु मपेक्षते तस्मै सर्वे धर्म्यं देहानि देहांते देवः श्रीनृसिंहः परं ब्रह्म तारकं वाच ह्ये कामिनं प्रकृत्य दे

हांतविशेषणोपादानात् कामित्वेन प्रागनधिकाराच्चनिकामप्यावर्गपिदेवः परं ब्रह्मतारकं प्रचक्षंसां गप्रणवेनमा
 र्मातंकथयति येन प्रणवेन आग्नातेनामृतीत्वा मश्रोत्रा अमृतं केवल्यं च प्राप्नोति यमिति पूर्वनायमात्मा प्रवृ
 त्तेन लस्योतमेध्यानवृत्तनाश्रितेनेत्कं इहानीकेन तर्हि जयते इत्याकांक्षाया मिदमुच्यते यमेव परमात्मानं एष वि
 दान् एते प्राप्नुमिहति तेन वरुणेनैवेष परमात्मा लस्योतसाधनान्तरात् तस्य नित्यलस्यत्वावत्वात् यद्वा यमेव विद्वंसं
 एष परमात्मा एते प्राप्नुमिहति आत्मसाकं तु वांछनीत्यर्थः तेनेष इत्यादि पूर्ववत् यस्पदेव इति स्वकृतपुरेष्ठित्यत्र
 आरम्भानं २७ त्वमकरणाः अपाणीति निर्विशेषत्वात्पाणिपादस्य न विद्यते तथापि जवनो गृहीता च ज्ञाता ज्ञातसा
 हित्वेन तत्र तत्र गच्छतीवनातीति जवनः ईश्वरसन्नायतिरेकेण सर्वस्य सत्त्वात्वात्साविद्या कल्पितस्य सन्नाप्रदत्तेन स
 खानेदेन ग्राहकत्वाद्गृहीता च इतरकर्मैर्द्विधाणामप्युपलक्षणमेतत् पश्यत्यचक्षुः स्वयंचक्षुः शृणोति चक्षुस्तद्वृत्ति
 द्विषयात्स्वरूपा तु न वेन पश्यति एवं स शृणोत्यकर्ण इत्येतद्याख्येयं इतरैर्द्विधाणामप्युपलक्षणमेतत् किंवदुना सर्व
 त्विवेद्यं स परमात्मा वेदनाहं जडतद्विशेषरूपं सर्वस्वसंनिधिमात्रेण जानाति ग्राहकत्वेन प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामपि ग्राह
 क ईश्वरश्चेत्यस्याप्यन्यस्याप्यन्य इत्यनवस्थायादिसांकांक्षाह न च तस्या निवेत्तेति ह्यपत्तेन जडानां चक्षुरादीनां ग्राह
 कसापेक्षत्वेपि स्वप्रकाशचित्तेकरस्य साक्षिण ईश्वरस्य ग्राहकांतरानपेक्षेति तावः जीवेति जीषाजीत्या वातो वायुः
 पवते वातीत्यर्थः अस्यामृचि यद्यपि ह्यंचानामेवैषां ग्रहणं तथापि वरादिभ्यो न सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि ग्रहणं बी
 धं २८ स्थिरचर आत्मातिरिक्तं वस्तु तं नालीककं दृष्टान्तः तत्र यथेति यथाचैकरूपादेकस्मादग्नेः ह्युद्राः
 अल्पप्रमाणाः विस्फुलिगा अग्निकणा विविधं न नावावच्छरंति उद्विष्टंति अयं दृष्टान्तः कारकनेहातावेपि प्र

राम
 ११

वृत्तिर्हरयति प्राकप्रवृत्तेश्च सत्तावत एकत्वं एवमस्मादात्मनः वित्तानमयस्य प्राकप्रतिबोधाद्यत्वरूपं तस्मादित्यर्थः
 प्राणा इन्द्रियाणि लोकाः कर्मफलानि देवा इन्द्रियाणां लोकानां चाधिष्ठातारो ग्राहयः नृत्तानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि आ
 त्मान उपाधिसंपर्कजनितविशेषप्रतिबुधमानात्मान इति टीकायां ज्ञात्वालिंगिता इति जाति संस्कारेणेत्यर्थः ईदृ
 यैवेति सिद्धात्मिकायेत्यर्थः असदिति असदिति आकृतनामरूपध्विपरीतमविकृतं ब्रह्मोच्यते न पुनरत्यंतमे
 वा सत् ननु सतः सज्जन्तास्ति इदमिति नामरूपविशेषतद्वाकृतं जगत् अग्रे पूर्वब्रह्मैव यच्छब्दवाच्यमासीत्ततो
 सतो वै संप्रविनक्तनामरूपविशेषमजायतीत्यन्नं आदिशब्देन तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादि गृह्यते २९ अपरि
 मिताः संसरंतो जज्ञंतीत्ककमित्यत्र ससारणो नाशयेत्येतदाकांक्षालस्यत्वात्तलिखितमिति बोध्यं एकैकांशस्य बध
 मोक्षोऽप्यपयित्वा मवंशिष्यनिर्मैत्ति प्रसंगस्य सिद्धान्तमाह ईश्वरस्येति समष्ट्युपाधेरखंडतत्त्वस्येश्वरत्वान्न स च विद्या
 शक्तिप्रधानत्वादिति तावः यस्यामतमिति यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातं अविदितं ब्रह्ममेति मतं अतिप्रायेनि
 श्रयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यनिप्रायः यस्य पुनर्मतं ज्ञातं ब्रह्मया मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैव सः अतएवा
 विज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विज्ञातं सम्यग्विज्ञानवतामिस्यः विज्ञातं विदितं ब्रह्मा विज्ञातं असम्प्रादर्शितां
 इन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शितामित्यर्थः अवचनेनेति वेदांतशास्त्रमधीत्यगुरुकलादागतं तनयं पिता पृष्ट्वा
 न प्रत्यगुक्तं ज्ञातवान् वेति तस्योत्तरं अवचनेनेति अवशिष्टे प्रत्यगुक्तं शब्दप्रवृत्तिहेतुजानिगुणादेरनावाङ्
 मवित्तप्रणीतकमुखकांत्यादिना तदनित्यं कृत्वा अवचनेन प्रोवाच प्रत्यगुक्तमयानुवृत्तमिति सूचितवानित्यर्थः
 सपिता ॥ इति प्रसिद्धा तूष्णीवचनं ब्रह्मात्मतत्त्वमयं ज्ञातवानिति निश्चयं जगामेत्यर्थः यहीति यहिकहाविम

ममेवेदेति सुष्टुवेदाहं ब्रमेति दत्तमत्यमेवापित्वेच्छन्तजानीये यास्पब्रह्मणोरूपमिति पूर्वैर्णैवसंबंधः न के
 वलमुध्यामोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्पब्रह्मणोरूपमत्यवेत्तयदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्पब्रह्मणोरूपदेवेष्टु
 तदपित्वेदत्तमत्यमेववेत्तेति ममेहं यन्निरुपाधिभूमाख्यं ब्रह्मनतस्वेष्टमित्यभिप्रायः ३० न घटत उपाधि
 जन्मनिवेत्तव उपाधिजन्मनोपनादिप्रवाहोध्यः अस्याहारोपस्यतादवस्मात् परस्परार्थमिति अविद्यारो
 पितं तेनकारणोपाधिनाजीवेनकार्योपाधयोजीवाजायते इत्येतदायानि अज्ञामेकमिति न जायते इत्यज्ञांमूल
 प्रकृतित्वात् तेजोऽवदानि लोहितशुक्लरुक्मवर्णानि सृष्टातत्र रूपत्वा लोहितशुक्लरुक्मरज आद्यात्मिकत्वाद्वा
 मरूपारज आद्यात्मिका अज्ञाजन्मादिरहितः एकः क्षेत्रज्ञः हियस्मात् शब्दादिविषयत्वात्वापन्नो प्रकृतिरुपमाणाः
 सेवमाणाः अतो नुशेते निरंतरं मुच्यति जहात्येतां जहातिनाशयति अधर्मत्यज्जतीति वत् समग्रानेन किंवा
 त्रतया बाधते एतां मायां तुक्तो गानुक्तः संसारयोगो यथा सातधातां अत्यः परमात्मा तस्मादिति आकाशाद्वा
 युर्वायोरग्निरग्नेरपः अन्नः पृथिवी पृथिव्या र्जपथयः र्जपथी सोऽन्नः चान्नात्सुरुष इति श्रुतिशेषः यद्वा सादौ ब्राह्मणे
 सूत्रितं तस्मात् यच्च सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यनंतरमेव लक्षितमेतस्माद्ब्रह्मण आत्मनः आत्मशब्दात्वात् तत्सत्यं स
 आत्मेति श्रुतं तस्मात् अणो नो देतो रूपेणोरिणतात्पुरुषः शिरः पाण्याद्या कृतिमानिति स्पष्टममत् सोऽकामयतेत्यादि
 श्रुतिचतुष्टयं अधरस्ताद्यात्माते अवीनाशीति महोवाचनवाच्ये अहं मोहं ब्रवीमि अविनाशीवा अरे अयमात्मा अनु
 छिन्निधमिति संपूर्णश्रुतिः सयाजवल्क्यः हृदयनर्थको निपातः वेति श्रितं अरे मे वेयं मोहं मोहनं वत क्वमित्यर्थः
 विनाशोऽतस्माद्वा वानविनाशी वैप्रसिद्धो अरे इत्यस्य आह निरबधानायप अयं प्रकृत आत्मा अनु छिन्निधमिति

राम
 १२

छिन्निरुद्धेहः धर्मोऽस्येति उच्छिन्निधर्मा नठछिन्निधर्मा अनु छिन्निधर्मा विकारलक्षण उच्छेदलक्षणो वाऽस्यो नास्य विद्यत
 इत्यर्थः यथेति यदुच्छिन्नमिह मद्विर्सति संपद्यत विदुः सत्संपन्नास्य इति शृणु तत्र हृष्टं यथाचोक्तं सोम्य साधोम
 धुक्तो यधुमक्षिकाः सुधुतिनिष्ठेति निष्पादयति नानासयानां नागतीनां नागारिकाणां वा वृक्षाणां रसान् समव
 हारं समवेक्ष्य एकता एकता वंगमयंति मधुत्वमापादयंति तैरसायथा मधुत्वेनैकतां गताः तत्र मधुनिविवेकं
 न लभंते इत्यादिकं योपचारिकोक्तिः सति संपद्यत सुप्रसक्तकाले मरणप्रलययोश्च संपद्यमाना गच्छन्तः समुद्रे समुद्रं
 प्राप्य अस्तमदर्शनं परादृशं गच्छन्तः तस्मात्परं हिमं यथोक्तं लक्षणं उज्जानाथममत् ३१ नृषु तव परीक्ष्यति सर्वं
 पुत्रचूतेषु अहमस्मि नूतानि च सर्वाणि मयि मंतीनि परित्याय सर्वाणि नूतानि एव मेत्येतद्विषयं विज्ञाय लोका
 न् परित्याय च सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय च प्रथमं जावचं त्रयीलक्षणं कृतस्य श्रीविलोमनि सा आत्मानं स्वरू
 पं अतिसंविदेश आश्रितवान् ३२ विजिततद्विज्ञानार्थमिति अस्पृष्टादं प्रीत्या लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो
 निर्वेदमायात् नात्मकतः कृतेनेति परीक्ष्य यदेतद्देहादिपरविद्याविषयं यस्यानाविकविद्याविषयं साभा
 नाविकाविद्याकौमोपवसुरुपानष्टेयंतदनुष्ठानकार्यं तत्ताश्च लोकादक्षिणोत्तरमार्गलिङ्गणः ये च विहिता
 करणप्रतिषेधानि क्रमदोषसाध्यान्तरकति अर्कप्रेतलक्षणस्तान् तान् परीक्ष्य प्रसह्य तु मातागमैः सर्वतो वाया
 त्येनावधार्य सोकान् संसारगतिनूतान् अमकाथा नूतान् आकृतान् आकृतलक्षणान् बीजां कुरवदितरोस
 विनिमित्तान् नेकशतसहस्रसंकुलान् कदलीगर्भं देवसारान् मायामरीच्युदकं गंधर्वनगरं स्वर्गजलबुधुदके
 न समान् प्रतिक्षणं प्रधंसवतः पृष्टतः कृत्वा ब्राह्मणो निर्वेदमायात् वैराग्यं कुर्यात् ब्राह्मणैर्वैयहं ब्रह्मविद्या

धीकारीषु प्राधान्यात् वैराग्यप्रकारं दर्शयति इह संसारेनास्तिकश्चिदपि कृतः परार्थः अतः किं कृतेन कर्मणि आया
सकृजलेनेत्येव निर्विण्णो विद्वज्जनप्राप्यं नित्यं पदं यत्र विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवा
चार्यं शर्ममादिसंपन्नं अनिगडेत शास्त्रोपि सातं ये एतानां तेषां न कुर्यात् इत्येतदुरुमेवेत्यवधारणफलं
समिमाणिः गृहीतकाष्ठानारहस्तः श्रोत्रियश्च यनश्रुतार्थः संपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हि वा सर्वानि कर्मणि केवलेऽद्ये
ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठस्तं कश्चित्केनचिद्ब्रह्मविद्दृष्टिर्नित्यज्ञानमार्गो विरक्तः स न सुखी स्यान्नान्यथे
साह आचार्यवानिति स्पष्टं नैवेति आत्मनि नृत्यन्नायेयमागमप्रतिपाद्यात्ममतिर्नैषातर्केण स्वबुद्ध्या सुहृन्
मात्रेणानापनेयानापनेतमानहंतया किंतु सयं सति रत्येनेवागमातिज्ञेनाचार्येण प्रोक्तामती सुज्ञानाय न वति
हे प्रेष्ट प्रियतमेति नाविकेत संप्रतियमस्य संबोधनं गुरुणा पदं विनित्यत्र गुरुपदेशप्रज्ञावेन न किमहात्मा वगतेषां सु
खानुभूतिस्तस्यासत्यां सत एव मनो निश्चलं न वति ततो वतारिकोक्ता नावप्ययि पूर्वोक्तानुवृत्तिः स्वत एव प्रवर्तत इति
नाव ३३ सजन परीक्षेति विज्ञिते तत्र आख्यातं यदेति यदायस्मिन्काले सर्वकामाः कामयितव्या विषयाः येऽस्य
विदुषो ज्ञानात्मा क हृदि बुद्धौ श्रिताः वासनारूपेण प्रविष्टाः बुद्धिर्हि कामात्मा श्रयोऽस्तिः नात्मा कामः संकल्पो विचिकि
त्साश्च शास्त्रादतिरिक्ताः कीर्तिरित्येतत्सर्वमन एवेति श्रुत्यंतराश्च अथ तदा मर्त्यः प्राक् प्रबोधासीत् संबोधानर
कालेऽविद्याकामकर्मलक्षणस्य मृत्योर्विनाशात् गमनानुपपत्तेरत्र इहैव प्रदीपनिर्वाणवत् सर्वबंधनोपशमात्
ब्रह्मसमश्रुते ब्रह्मैव च वतीत्यर्थः एतस्मैवेति॥ स यो मुनुष्याणां राक्षः समुद्योतवत्यस्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैर्नो

राम
१३

नैः संपन्नतमः समनुष्णाणां परमश्चानंदोऽय्येशतं मनुष्णाणामानंदः स एकः पितृलोकश्चानंदोऽय्येशतं पितृणां त्रि
तलोकानामानंदः स एकः प्रजापतिलोकश्चानंदोऽय्येशतं प्रजापतिलोकश्चानंदः स एको ब्रह्मश्चानंदोऽय्येशतं परम
श्चानंदः एषोऽस्य परमश्चानंदः एतस्मैवानंदस्यानित्यतानि मात्रा मुपजीवतीति संपूर्णश्रुतिः अथोपि स्पष्ट एव ३४
मत इह आत्मा यस्य क्रियार्थत्वात् नार्थक्यमत इह यानि मिति तस्मात् स्यादित्युच्यते इति सूत्रशेषः पूर्वपदासूत्रमिदं अस्मा
र्थः चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युक्तमात्रं तस्मात्तानुपदेश इति मध्ये मध्ये परामर्शानि तद्वृत्तानां क्रियार्थेन समाश्रय इ
त्युक्तमात्रं आत्मा यस्य क्रियार्थत्वं न तस्यायमर्थः आत्मा यस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् यत्तदिक्रियापरत्वात्
अतदर्थानां क्रियायानां सोरोदीत तदुक्तमात्रं प्रजापतिरात्मनो वपासुदखिदत् देवा वै देवजै यजन मध्यवसाय
दिशो न प्रजानन् इत्येवमादिना मानर्थक्यं धर्मार्थक्यं प्रतिपादकत्वात् तस्मादेवं जातीयकं वाक्यं जातमिति स्पष्ट
अते धर्मार्थमिति रूपनित्यकार्यकृत्त्वानावात् अतिसमिव न पुनरनित्यमेव अपौरुषेयत्वेन तन्निरासात् एवमा
दिवाक्यानामप्रयोजनं तद्वृत्तानां क्रियार्थेन समाश्रय इति अर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रशेषः सिद्धांतसूत्रमिदं अस्मा
र्यः तेषु पदार्थेषु रोदनवपोत्वात् तादिषु तूतादिषु नूतानां वर्तमानां पदानां सोरोदीत वपासुदखिदत्सादीनां क्रियार्थेन
पदेन यजेतेत्यादिना समाश्रयः समुच्चारणसंबन्ध इत्यर्थः कुत अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात् कार्यप्रत्ययनिमित्तत्वा
त् तानि पदानि तावत् स्यान्निदधति पश्चात्ते पदार्था आकांक्षायोग्यतासंनिधिवशात् वाक्यार्थमवगमयंति तच्चैवावृता वा
क्यार्थसाक्षात् पदानामेव पदार्थप्रतिपादनावांतरा अपारकतां वाक्यार्थनिमित्तत्वात् पाके जाले वकाशां पदार्थप्रति
पादनमिति नृपादेरनिधानात् अत आकांक्षादिमहिम्ना रोदनादिवाक्यानां यथा कथं चिद्विधे कवाक्यत्वे कल्पनिये

येयथाक्रियायां तथा तथा विद्यावत्तुल्यता नैरपि यथाशक्ति श्रवणेन क्रियाकर्तव्यमर्थः कल्पत इति एतेन सादृशत्वार्थः
यत्तांगतुल्यः कर्त्ता यत्तमानसस्य प्रतिपादनं तत्त्वमसादिवाक्येरीश्वरादेरेन सत्यत्वेन निरूपणं उपनिषद्भिर्ज्ञमानं
ऋषतेन उन्निर्विशेषब्रह्म प्रतिपाद्यत इति नावः नैराकांक्षं सार्थकत्वं सर्वत्रेति आत्मविज्ञानादस्य च ससाध्यात्मज्ञानं
विदाय विज्ञानं यत्किंचिन्नातजातं संस्कारत्वेन वा सनात्वेन गम्यते परांगं च गम्यत इत्यर्थः मूलेन तथोक्तयुगिति उक्ता
माधुपादानकारणासांसदविद्यासां युनक्तीति उक्तयद्युक्ततथाशेषार्थः ननु तयद्युगपि इदं जगन्नसदिति योजनीयं
अयं नावः तयोक्तयोरुपादानत्वं परस्परार्थत्वेनैव वक्तव्यं अधस्तस्य च मिथ्यात्वे सर्ववादिभिर्मिथ्यमेव साध्याधिका
धस्तं शस्यवाधेपि निरुपाधिकान् अधस्तं धिष्ठानत्वं तस्य मनो बाधा न शून्यवादप्रसंग इति विरुद्धो हेतुरिति साध्यवि
पर्ययमासो हेतुर्विरुद्धः तद्यथा विश्वं सदति न संततस्य नत्वात् कनकादुत्पन्नकनकात्तिन्नकुंडलवदिति श्रुत्युक्ते
साध्यसदति न विपरीतसदति न त्वमासः सत इत्यत्र हेतुः सत इत्युपादानकारकवाचकपंचम्यतपरेन सत उच्यते
स्य विश्वस्य सतः सकाशाद्देदप्रसायनादित्यर्थः नेदं प्रतिषेधमिति अपादाननिर्देशो तज्ज्ञानाभेदप्रतीतिर्नैदं प्रतिषे
धस्य विशेषिनी जेराभावज्ञानस्य प्रतियोगिने दज्ञानाधीनत्वादिति नावः अनेकांतिकत्वेनेति सम्यक्निचारो हेतुरनेकांतिक
ः सत्तिविधः साधारणः साधारणः नुपसंहारी च तत्र पक्षसपक्षविपक्षद्वित्रिसाधारणस्तमाह यन्निवर्तकचेति ॥
विश्वं न सतो विन्नं सत उच्यते नत्वात् यथा कनकात्पन्नं कुंडलं न कनकात्तिन्नं सादिषु च विद्यते तत्र पुत्रादीनां विपक्षत्वं सद्रूप
कारणनेराभावतत्त्वात् साध्यस्य तज्ज्ञानावनिश्चयात् निश्चित्यतसाध्याभाववान्धर्माविपक्ष इति ननु एतदिति एवं विद्यं
सतसद्रुपादानत्वात् घटवदित्युक्ते सद्रुपादानत्वं हेतुः पक्षविश्वस्मिन् सपक्षो घटे विपक्षे फणित्तिच विद्यते तत्र

राम
१४

५

फणित्तिविपक्षत्वं सत्त्वतत्त्वात् साध्यस्य तज्ज्ञानावनिश्चयादिति सद्रुपादानत्वमसिद्धमिति विंगत्वेनानिश्चिती हेतुरसिद्धः ॥
सत्तिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्ध्याप्यत्वासिद्धयेति तत्र स्वरूपासिद्धमाह एवं नूतनस्य नवस्तु सत्यत्वमिति विश्वं सत सद्रुपा
दानत्वात् घटवदित्युक्तं अविद्यायुक्तस्य सत उपादानत्वात् अविद्यायुक्तत्वविशेषणस्यासत्त्वेन पुरुषसद्भावेपि दंडाभावेदंडी
नास्तीति तत्र विशेषणानावरुतविशेषणानावेन सतोप्यसत्त्वात् सद्रुपादानत्वं स्वरूपासिद्धो हेतुरिति अर्थक्रियेति अर्थः
प्रयोजनं उदकहरणादिस्य क्रिया निवहिसत्कारित्वं दृष्टादेस्ते सादित्यर्थः कूटकार्षापणिति कूटः कपटः कसित इ
त्यर्थः कार्षापणं ताम्रकर्षः कर्षप्रमाणं ताम्रिकमुद्रेत्यर्थः कूटश्चासौ कार्षापणं च कूटकार्षापणः कास्त्रायसादिनिर्मितामु
द्रा ऊषधीविशेषरसेन किंचित्ताम्रमिश्रणेन वारकीकृत्य कार्षिकः ताम्रमुद्रात्वेन स्थापितः कूटकार्षापण इत्युच्यते इति
बहवः कार्षापण उक्तो मरसिद्धेन कार्षापणः कार्षिकः सात्कार्षिकताधिके पण इति वस्तुतस्तथोदशपणी कार्षापणः ॥
पणोः शीतिकपट्टिकाः तथाहि सुवर्णताम्रादेः शास्त्रीयः पंचरुद्रलोमाषः रजतस्य विकृष्टलः तथा च मनुः इकरुद्रलेस
मृधुते विज्ञेयोरुपा माष इति इहोः षोडशमाषकैर्ये रजतकर्षस्तकृत आपणोच्यवहारः कार्षापणः शास्त्रीयव्यवहारे
च रजतकृत्स्नत्वादादशगंडासूयं गंडाचकपट्टिके चतुष्टयं दानिशाताकृत्स्नत्वात् रजतकर्ष उच्यते तन्मूलं षोडशकपट्टिके
पणः अतस्तत्रैव षोडशैविलोत्कलादिषु सर्वत्र कार्षापणं शास्त्रीलोकैः प्रयुज्यते ननु कार्षिकतामे अतो मरसिद्धेतामुपल
तत्त्वात् इत्थं कार्षापणः कार्षिकः सादिति कर्षरुतत्वात् अन्येषादिमिति हीर्षः उरत्र कर्षस्यायमिति अध्यात्मादित्वा त
दुक्तं ताम्रिके कार्षिकपण इति पंचरुद्रलोमाषताम्रकषोः शीतिरक्रिको नवति पूर्व्वं हितीति रक्रिकायाः कपट्टिको मृ
त्यु इत्यशीतिकपट्टिकाः पण इत्युच्यते एवं हि स्थिते कुनविशानूनविशदादिकार्षापणेषु व्यवहर्तुं संख्यान्त्रमकारयि
त्वा विंशतिविंशदादिसंख्यां संपादयन्ति धूत्रविणिजः समवहर्तुं त्रमकसितः कार्षापणः कूटकार्षापण इत्युच्यते

त

त्र

अधस्यत इति न देहवार्तिकस्यायमनिशयः किंचिदुपमुपायात उपेतदुपकल्पना आरोपः तदुपस्यत्वेवंविधमिति
निरूपणासंनवात्तत्वाकल्पना गौणप्रयोगमिच्छायां चिद्विरेव्यारोपो वाच्यः अथानिरूप्यतात्मनोः सद्रूपयतया तदुपस्य
धमात्मनो गौणशब्दप्रयोक्तुर्बोध्यतवानि प्रेतत्वात्तस्मिन् आरोपोपपत्तिरित्यर्थः एतदेव व्यतिरेकमुखेन नार्थनविष्ट
तंप्रजातोगुणरूपसंज्ञाचसंज्ञावोयस्येति विग्रहः अधस्येत अधारोप्ये अधारोपविषयो न वेन वेमर्थः अधपरंप
रयेति केनचिदंधेन कदाचि कुतश्चिदुपगतः सकाशात् मिशाचवर्णमिच्छतंततः कदाचिदमहादिकृतवृत्तशाखाचाल
नादिनितराष्ट्रनिशाम्य पूर्वसंस्कारवशात् मिशाचस्मरणेन संजातवेपथुना तेन तस्मिन् दृष्टे पिशाचं कल्प्य पिता कंचिदंध
प्रसुकं इह दृष्टे पिशाचः प्रतिवसतीतेनांधेनाप्यन्यमंधं प्रति तेन चान्यं प्रतीत्येव मंधपरंपरया च मकल्पित पिशाच प्रतीतो
मिथायां कश्चिद्विद्वानचक्षुष्मात्कस्माच्चिदंधातश्च ता एव तिलया कस्मात्कृतमेतिसाधो धोवदति अमुकस्मादंधात्तेन कु
तः कृतमिति उक्तेनेनाप्यमुकस्मादंधादिसंधपरंपरामेवोपदिशति ततश्च सविधानिश्चिनोति अधपरंपराप्राप्तत्वाद्
नात्किं यं पिशाचकल्पनेत्ययमंधपरंपरामाय इति अप्रयोजको हेतुरिति हेतुक्रिया अर्थकारित्वादित्यप्यप्रयो
जकः सोपाधिकः सचासिद्धिरूपो व्याप्यतासिद्धिरूपः तद्वशात् प्रकृत्याचार्थः समासमाविना चावाच्ये कत्रस्तो यहातदा स
मेन यद्विना व्याप्तस्तयोहीनोः प्रयोजक इति अस्यार्थः कृतं तर्वाभिनीहि साध्यमजनिका हि सात्वादि सा हो समाविना चावोऽ
धर्मसाधनत्वादिरूपसाधनेन समवायिनिषिद्धत्वादिः असमाविना चावास्तेनैव साधनेन समवायिरहितो हि सात्वादिः यदा
इमो हेतु एकसाध्यान्वितो दृश्येते तदा तयोर्मध्ये हीनो विषमव्याप्तो हि सात्वादिः समेन साध्यमव्याप्तनिषिद्धत्वेन सहनो
व्यासः निषिद्धत्वस्याप्तो न ज्ञातिचेत् तदा हि सात्वादिप्रयोजक इति उपाधिलक्षणच साध्यसमव्यापकत्वेन सा
धनाप्यकउपाधिरिति प्रकृतं च पारमार्थिकमुपाधिः तच्चदिविधं आत्यंतिकमनात्यंतिकं च तत्परब्रह्मणि आस

राम
२५

तिकंजगति अनात्यंतिकं तत्त्वज्ञानात्मागवाधान् शुक्तिरजतकूटकार्षीणादौ बुतपारमार्थिकस्य लेशोपितत्वज्ञानात्माग्य
वहारदृश्यामेव बाधान् एतावता शुक्तिरजतादौ प्रातीतिकमेव सत्वमिति दर्शितं न वति ब्रह्म प्रपंचयोस्तु यथा संखं पा
रमार्थिकं व्यावहारिकं चेति त्रिविधमत्वं सिद्धिं तत्र प्रातीतिकसत्त्वस्य प्रतीत्यनतिरिक्तत्वात् प्रतीतेश्च रजतकूटकार्षी
पणादौ सत्वपारमार्थिकयो रजतयोरपि मन्तिचारप्रवत्येव पारमार्थिकत्वं सद्रुपाधिः तदुक्तं सर्वसाध्यसमानाधिकरण
ः सद्रुपाधयः हेतोरकाशयेयेषां स्वसाध्यमन्तिचारितेति संचसाध्यं च स्वसाध्येतयोर्मन्तिचारितेत्यर्थः अक्षय्यमिति चतु
र्धुमासेषु क्रियंत इति चात्रुमास्यानि प्रागुक्तानि वैश्वदेवादीनि तैरिष्टवानिति चात्रुमास्ययाजीकरणे यज इति णितिः तस्य
चात्रुमास्ययाजिनः सुरुतं यागजनि तं फलमक्षयं हेतुमशक्यं न कदापि नो गेन रुयितुं शक्यत इति ह्ययज्योशक्या
र्थे इति निपातः अपामसोममिति स्पष्टं ३५ नयदिदमिति आत्मावा इति वैशाखाचार्ये इह सर्वजनप्रत्यक्षमिदं ज
गद्वैवासीत् अखंडैकरसः जगदधिष्ठानत्वेन वास्तवस्वरूपभूतः पदार्थ एवासीन्नतत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं
जगदासीदित्यर्थः नासदासीदिति तदानीं प्रलयानंतरं मृष्टेः पूर्वमित्यर्थः अनन्निमक्तं असकारणं नासीत् यथेति य
थालोकेन करवृत्तादिकारणभूतेन मृष्टेन विज्ञातेन सर्वमस्यधिकारजातं विज्ञातं स्यात् कथमिति चेत् कारणान्य
त्वात्कार्यस्य कथं तद्विज्ञाते इह कारणमिदमस्य कार्यमिति वदंति मवहरति चतवाह वाचारनणमिति वाचारनणं वा
गावं वनमित्येतत्कोसौ विकारो नामधेयं नामैव केवलं न विकारो नामवक्तुं इति मृत्तिके वतुसं वस्तुसि लोहमृत्तिनामु
वसं पिडेन यौनरुक्ता दूदुयस्यमागः सर्वमस्यधिकारजातं कटककुंडलादिविज्ञातं स्यात् वाचारनणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यमिति समानं न सविनिर्कृतं तेनेन कालादिपिडेनेत्यर्थः अत्र कालाय समेवेव द्रुसत्यमिति शेषः आत्मा

गम
१६

नश्तिनगवद्यासवचनरसर्वशति ३५ यादृन सुसुप्तोः कामत्यागावप्रधानं साधनमित्येतद्वर्णयति कामान्यः कामय
तेमन्यमानः सकर्मनिर्जायतेतत्रपर्याप्तिकामस्यरुतात्मनस्त्विहैवसर्वप्रविलीयंतेकामाश्तिसंपूर्णाश्रितिः कामात्
दृष्टेष्टविषयान्यः कामयतेप्रार्थयते मन्यमानः तद्गुणान्वर्चितयानः सतैः कर्मभिः कामैः धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषय
येत्यारूपैः सहजायतेतत्रतत्र यत्रयत्रविषयशान्तिनिमित्तं कामाः कर्मसुपुरुषंनियोजयंति तत्रतत्रेष्टविषयेषुतैरेवकामै
र्वेष्टितोजायते यस्तुपरमात्मतत्त्ववित्तानात्मयस्तिकामः परिसमंततः आप्तकामायस्यतस्याप्तकामस्यरुतात्मनोऽविद्या
लक्षणादपररूपादपनीयत्वेनपरेणरूपेणकृतञ्चात्मायस्यतस्यरुतात्मनस्त्विहैवशरीरेतिष्टसेवसर्वधर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः
प्रविलीयंतेविलयमुपगच्छंतिनश्यंतीत्यर्थः कामास्तजनकहेतुविनाशान्नजायंतेइतितावः ३६ त्वदवगमी एषमित्ये
ति एषनेतिनेत्यादिलक्षणात्मिसोमहिमाअन्येतुमहिमानः कर्मरुताइत्यनित्याः बाह्येणस्पृश्यविदः नित्यत्वेहेतुमाह
॥नकर्मणावर्द्धते कर्मणाश्रुतेनवृद्धिलक्षणाविक्रियाप्राप्नोति तथाश्रुतेनकर्मणातोकनीयात्तनार्थपक्षयलक्षणावि
क्रियाप्राप्नोति अतोविक्रियत्वात्तिस्यएषमहिमेति ३७ कपतयः सहोवाचयद्बुधं गार्गिदिवोयदवाक्कष्टयिव्यायदंन
राशावाष्टयिवीर्यमेवयद्भूतंचनवच्चनविष्यच्चैसाचक्षते आकाशेतरोतंचश्रोतंचेति संपूर्णब्राह्मणं अस्मार्थः सयाज्ञ
वल्क्यहउवाच हेगार्गियत्त्वयोक्तंयद्बुधंउपरिदिवोऽडुकपालात् यच्चावागंधः पृथिव्याः अपोऽडुकपालात् यच्चांतराम्
ध्मेयावाष्टयिवीद्यावाष्टयिमारंडुकपालयोरेमेयावाष्टयिवीर्यंभूतंयच्चातीतं नवच्चवर्तमानंस्तपारस्मिन्नविष्यच्चवर्तम
नानाहृदकालनाविलिंगगम्यंततसर्वयत्सूत्रमाचक्षतेतत्सूत्रमाकाशेतरोतंचश्रोतंचयदेतद्याहृतंसूत्रात्मकंसुगतं॥
अम्याकृताकारोपिचष्टयिवीधातुस्त्रीषपिकालेषुवर्ततेउपश्रितोऽप्यितोप्रलयेचेति अन्यदेवेति अन्यदेवपृथगवतत्
॥यत्कृतंश्रोत्रादीनांश्रोत्रादीत्कर्मविषयश्चेतद्विहितमिति सर्वमेवमाकृतंविदितादन्यदन्यदेवहि विहितं

मविदिक्रियाकर्मनूतंतच्च क्वचिक्विकस्यविदितमिति । धमेवनाकृतंविदितमेव तस्मादमदेवेत्यर्थः अविदितमज्ञा
 तंतहीतिप्राप्तेआह अथोअपिअविदितविदितविपरीतात्माकृतादपिअधितपमर्थिलक्षणयाऽन्यदिसार्थः यच्चिय
 स्मात्उपरिवतितद्वितस्मादस्यदितिप्रसिद्धं असन्नधर्मतिशास्त्रीयत् तथान्यत्राधमति तथाकृतंकार्यं अकृतकार
 णं तस्मादमत्र किंचअन्यत्रनूताज्ञाच्चयथनस्यसितेध्वेतिश्रुतिशेषः असन्ननूतादतिकृतकावात् नयच्चन
 विषयतश्चकाराधर्मात्तच्च यदीदृशंवस्तुसर्वव्यवहारगोचरातीतपरमिजानासितवदमद्यमिति यमंप्रतिनावि
 केतसोवाक्यं असूलमनविनाहीति आदिपदेनाहस्वमदीर्घमवोहितमस्तेहमकायमतमोवाद्यताकाशमसंगम
 रसमगंधमचक्षुमश्रोत्रमबागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमात्रेमात्रमनंतरमुवाद्यमित्यादीनिप्रकृतोपयोगितर
 यागृह्यंते असूलंमूलादमत् तर्ह्यणस्मादेसाह अनृणः मूलाण्यनिषेधात्तर्हिह्रस्वस्यानेसाह अरुस्व परिमाणत्र
 यनिषेधात्तर्हिदीर्घस्यात्राह अदीर्घ एवंमर्वत्र आमेयगुणोलेहितः अणंगुणःस्तेहः तासाममत् सर्वधापूनिष
 निर्देशतात् कायायाअप्यमत् अस्तुवर्हितमस्तत्राहअतमः वाद्याकाशासामप्यन्यत् तासाममत्त्वजतुवत्संगम
 कंस्यान्न असंगंरसगंधासाममत् अविद्यमानंतेजोऽगादिप्रकाशवदस्येतेजस्कं आध्यात्मिकस्यवायोरनावादद्या
 णं अमुखमक्षरं मीयंतेयेनतस्मान्नानात्रारूपंतदस्य नाकं तिस्रमत्रअस्तु तर्हिचिद्रवत्रेसाहअनंतरं तर्हिबाह्यं
 नेसाह अवाद्यमिति इत्यशेषमाम्नायेत्यत्रोपनिषद्भिन्नोवेदनागःसमाह्वयः आनंदवनयसादिग्रंथं दृष्टाश्रुति
 स्तुतौ रघुनाथोऽलिखद्धारणाश्रुतेःशंकरनाथगो इतिश्रीरघुनाथचक्रवर्तिरचितंश्रुतिस्मृतियारम्भानंसंपूर्णम्

समाप्तं